

Från sockerbruk till samhällskritik i baktakt

Av Victor Lundberg

Artikeln blev ursprungligen publicerad i tidningen Arbetaren Nr 29/2005 och publiceras här med artikelförfattarens, samt upphovsrättsinnehavarens goda välvilja.

På en udde i Öresund, 4 mil norr om Malmö och med Ven vid horisonten i väster, ligger en vanlig svensk småstad. Visserligen är man idag den enda stad i Sverige som har trådbussar i kommunal linjetrafik. Det är definitivt ovanligt, liksom det ovanligt välbevarade slottet "Citadellet" från 1500-talet, beläget bara ett stenkast från stadskärnan och det ovanligt pompösa rådhuset. Något utöver det vanliga är definitivt också de plankstekar som serveras till lunch på en sällsamt inredd restaurang i staden. Men i övrigt förefaller det mesta här vara som det brukar vara i svenska småstäder. Här bor ungefär 30 000 människor. Det finns ett gammalt Folkets hus som påstås ha Joe Hills aska inmurad i en vägg, en samling idylliska koloniträdgårdar som enligt lokal sedvänja sägs vara de finaste (och äldsta) i hela Sverige, tomma fabrikslokaler vars fallfärdiga men mäktiga fasader vittnar om en svunnen industriell storhetstid, och en kommunstyrelse som ler med vita tänder och hävdar att just deras paradisiska stad är Europas mittpunkt och en framtida guldgruva. Det finns sociala problem, arbetslöshet, växande klassklyftor och en etniskt segregerad och socialbidragsberoende underklass. Den nya ekonomins politiska floskler om "kunskap för tillväxt", "marknadsanpassning", "målstyrning" och "välfärd för alla" har slagit rot även här. I Landskrona är mycket som vanligt.

Flygbild över Landskrona 1928

Men under rådhusstorgets kullerstenar döljer sig spåren av något annat, något som får den landskronitiska myllan att framstå som allt annat än alldaglig och slätstruken. Sedan 1999 levererar reggaekollektivet Svenska Akademien med sina rötter i Landskrona en gungande samhällskritisk moteld mot förljugen trevlighet och falska leenden. Deras politiska engagemang är ärligt och glädjefullt, men också på blodigt allvar. Självständigt och ofta med ett aggressivt patos analyserar Svenska Akademien det nuvarande samhället och dess avigsidor: "politiker å maktmän kräver engagemang/i själlösa ord å andlig lavemang/knappast nånting man vill lita på/analyser på dagisnivå i en tv-tablå full/av underhållning så simpel å hånfull/hela skiten så cynisk å råbull/vill du mer än så/leta vägar vänd dig om börja gå". Ekonomiska, sociala och politiska orättvisor attackeras i baktakt. Samhällets korrupta maktelit och nationalekonomiska myter kritiseras skoningslöst sönder och samman. Sommaren 2004 turnerade man landet runt under parollen Kärlek och Revolt, vilket också kan ses som två grundbultar i bandets ideologi. Kärlek som symbol för enighet, gränslöshet och solidaritet. Revolt som symbol för kampen mot konsensus, kommersialism och borgerlig indoktrinering. Med sin tydliga vision, inspirerad av såväl klassisk socialism och anarkism som religiös andlighet, tonsätter Svenska Akademien en annorlunda politisk röst i dagens Sverige.

112 år innan Svenska Akademien bildades, våren 1887, levde och verkade

tunnbindaren Carl Fredrik Hägg i Landskrona. Han var född i Gårdstånga socken 1843 av föräldrar från det egendomslösa och halvt livegna småfolket på den vindpinade skånska slätten. 37 år gammal hade han bosatt sig i Landskrona och efter en tid avancerat till förman på tunnbinderiet i Sockerbruket. Inte heller Carl Fredrik Hägg var någon vän av det rådande samhället. Året 1887, då debatten om tullar rasade i svenska riksdagen, August Palm dömdes till fängelse för sin samhällskritiska propaganda och August Strindbergs Hemsöborna gick i tryck för första gången, satt Hägg i sin kolonistuga i Landskrona och skrev, tecknade och målade. Slutresultatet skulle snart ligga färdigt: det märkliga, handskrivna och illustrerade verket "Polletik. Det föråldrade samhällets slingerbukter". Precis som titeln antyder var det fråga om en politisk betraktelse. Det var föreställningsvärlden och idéerna hos en självlärd proletär, mångsysslare och tunnbindare i 1880-talets Landskrona som kom till uttryck här. I formen av 43 dikter och 44 akvarellerade teckningar hade Hägg analyserat och kommenterat det rådande "föråldrade" samhället och dess "slingerbukter". Med den fantasifulla underrubriken syftade han på alla de slingriga krumbukter och knep som det konservativa samhället tillgrip för att behålla makten över människor och förhindra radikala förändringar.

Arbetarna vid Sockerbruket, ca. 1900

Det sena 1800-talets svenska samhälle präglades enligt Hägg av stora, utbredda och långtgående orättvisor. Det var framförallt dessa orättvisor

som han skärskådade och attackerade i sitt verk. En ytterst ojämlig fördelning av politisk makt, materiella resurser och ekonomiska tillgångar såg Hägg som det primära problemet. Men han pekade också ut djupa oförrätter i hur godtyckligt arbetet och människan värderades. Medan det maktägande samhällsetablissemanget förde arbetare och bönder bakom ljuset, lurade dem och parasiterade på mervärdet av deras arbete, kämpade arbetarklassen mot fattigdom och svält, och för sitt existensberättigande. Skillnaderna mellan fattig och rik, mellan den förtryckta arbetarklassens levnadsvillkor och den förtryckande överklassens skurkstreck, var det centrala temat i hans socialistiska åskådning.

Men Hägg stannade inte vid detta. I flera dikter och bilder lät han sina visioner komma till tals, visioner som ackompanjerades av vrede och hämndbegär. Till "den högt aflönade embetsmannen" riktade sig Hägg med följande ord: "Dock du mogna skall en gång, tystna skall din djefla sång, ock din syndaskuld är skrifven, som är ganska dryg och lång. Då du plågat har till slut och ditt namn är skrapat ut, då skall djevelen anamma dig och banka dig till lut". Men det var inte bara statens tjänare som han angrep. Militären, polisen, de borgerliga tidningsredaktörerna och i synnerhet statskyrkans präster räknade Hägg in som det förtryckande samhällets försvarare: "Prästaföljet så feta som galta, villja sjelf himmelriket förvallta. Pinas hiskligt af ljuset, samt famlar uti mörker tills statskyrkan ramlar". Den borgerliga bildningen såg Hägg som det sammanhållande konservativa kittet i detta förljugna och egoistiska samhälle. I en dikt med tillhörande teckning liknade han samhällets bildnings- och utbildningsprinciper vid "den konsistoriska qvarnen"; en inrättning som maler ner och förvandlar arbetare och bönder till omänskliga, hjärtlösa och osjälvständiga samhällsmedlemmar med borgerlig själ och "fason". För Hägg var denna falska bildning en grundläggande orsak till varför samhällsförtrycket kunde upprätthållas. Lagar, regler och religiösa förvillelser tutades i öronen på en arbetarklass som alltför lätt lät sig luras och vilseledas in i ett falskt medvetande. Den riktiga och sanna bildningen utgick, enligt Hägg, från helt andra värden: "War klok, var modig, stark, stå fast på egen mark, ock skrif din egen lära, förnuftets lagar märk, låt dig ej vilseföras af religionens skrock, låt själen ej förstöras af smicker eller pock". Kritiken mot arbetarklassens tröghet vävde Hägg på så sätt ihop med angreppen på det "föråldrade" samhället och dess lakejer. Hans konstnärliga samhällskritik var med andra ord både hätsk och argstint, iderik och mångskiftande.

Carl Fredrik Hägg, ca 1900

Socialisten och tunnbindaren Hägg var en udda figur och särpling på Landskronas gator, men också en intelligent och allsidigt begåvad mångsysslare. Hans politiska engagemang bottnade bland annat i ett flitigt tidningsläsande och i den tidiga socialdemokratiska rörelsen i staden. En viktig inspirationskälla var utan tvivel August Palm – den ende person som omnämns i positiva ordalag i Häggs verk. Sannolikt hade han stått i publiken när Palm under uppmärksammade och bespottade former hållit "folkmöte" i Landskrona i juli 1882, en välbesökt tillställning som enligt den borgerliga lokaltidningen Utkiken präglades av "idelt fiasko"... Det är inte heller omöjligt att

Hägg lät sig inspireras av andra samtida utopister och samhällskritiker. Uppenbarligen var hans politiska betraktelse mer än enbart en marxistisk samhällsanalys. Hans moraliserande, frihetliga och anarkistiska tendenser kan vara ett tecken

på att han även hade kommit i kontakt med de idag tämligen bortglömda skånska radikalerna Nils Lilja (1808-1870) och Nils Herman Quiding (1808-1886).

Carl Fredrik Hägg och hans unika, illustrerade diktverk har tack vare Sven B. Ek, professor emeritus i etnologi, lyfts upp ur historiens mörker. I Eks lysande Polletik eller det föråldrade samhällets slingerbukter från 1998 publiceras Häggs manuskript i sin helhet, med politiskt vässade akvareller och allt. Här analyserar Ek också ingående och med stor kunskap den självlärde landskronitiska proletärens ideologi och placerar honom i ett historiskt sammanhang. Hur såg då det samhälle – detta historiska sammanhang – ut som Hägg levde och verkade i? Landskrona var i slutet av 1800-talet, som Ek uttrycker det, "en borgerlig handelsstad" där affärsverksamhet, företagande och bankväsende blomstrade. Staden var vid denna tid också en ämbetsstad, präglad av Wendes artilleriregemente, ett väl utbyggt skolväsende och det väldiga och pampiga rådhuset som byggts i början av 1880-talet och som inrymde en modern stads alla maktfunktioner, till exempel rådhusrätt, magistrat, borgmästare, pastorsexpedition, poliskammare och köttbesiktningsbyrå. Från 1883 kunde dessutom stadens dignitärer njuta av romerska och ryska bad i

varmbadhusaktiebolagets eleganta badhus på Parkgatan nere vid Nyhamnen.

Men framför allt var det sena 1800-talets Landskrona en arbetets stad, en fabriks- och skorstenstät utpost vid Öresund som kring sekelskiftet 1900 hade hunnit bli en av Sveriges tio största industristäder. En dominant på det industriella området i Landskrona var då sockerproduktionen. Under 1800-talets andra hälft utvecklades denna till vad historieprofessorn Lars Olsson kallar ett "profitabelt agrar-industriellt komplex". Verksamheten byggdes kring ett modernt, rationellt och kapitalistiskt styrt storjordbruk på Säbyholms gård strax norr om staden. Där tvingades sockerbetorna upp ur jorden i rasande takt med hjälp av hundratals jordproletärer och deras blödande knogar. Råvaran förädlades sedan vid raffinaderiet på Socker bruket inne i stadens centrum och vid vitbetsockerfabriken på Säbyholm. Denna sockerproduktion saknade motstycke i landet och de båda arkitekterna bakom storföretaget Skånska sockerfabriksaktiebolaget, Justus Tranchell och hans son Carl, framstod som Sveriges sockerkungar. När Justus avled i februari 1883 blev uppståndelsen i staden stor och hans begravning grandios. Landskronas lokalhistoriske nestor, Åke Jönsson, beskriver Justus Tranchell som "en kejsare i Landskrona", en industripotentat vars makt sträckte sig långt utanför Sockerbrukets väggar och som lade grunden till stadens industriella utveckling.

Justus förmögenhet och maktställning gick i arv till sonen Carl, en son som gick i sin fars fotspår. Sockerindustrin i Landskrona fortsatte att utvecklas, effektiviseras och rationaliseras. Den tranchellska förmögenheten växte. 1890 lät sockerbolaget uppföra en praktfull trevånings privatbostad i renässansstil åt sin direktör och hans familj i centrala Landskrona. Byggnaden, i folkmun kallad "tranchellska palatset", tornar än idag upp sig vid hamnen med Stadshuset som nära granne. 1907 var Carl Tranchell en av de drivande krafterna bakom bildandet av Svenska Sockerfabriksaktiebolaget som monopoliserade sockerproduktionen i hela Sverige. Han tog själv ledningen för det nya bolaget. Men något till åren kommen – 1907 var Carl Tranchell 58 år – började han drömma om tillvaron som pensionär på ett eget Versailles... Det bombastiska Örenäs slott uppfördes mellan 1914 och 1918 vid Öresunds strand någon mil norr om Landskrona med pengar ur Carls egen ficka. I något av slottets 29 rum, med magnifik utsikt över "Ålabodarna", Ven och Danmark slutade han sina dagar 1919. Idag ägs Örenäs slott paradoxalt nog av LO som driver en exklusiv konferens- och restaurangverksamhet i de anrika lokaliteterna.

Rådhusstorget med torghandel, ca 1900

Förutom att sockerprofitörerna Tranchell hade stor betydelse för Landskronas utveckling till en modern industristad, dikterade de också livsvillkoren för hundratals, med tiden tusentals, arbetare, i och omkring staden under en lång tidsepok. Strax innan sekelskiftet 1900 hade Sockerbruket över 300 anställda och de andra stora arbetsgivarna – borstfabriken, konstgödningsfabriken och de mekaniska verkstäderna – tillsammans ca 450 anställda. Utöver dessa bör man också räkna hundratals dagsverkare, statare och daglönare som under oregelbundna och högst osäkra anställningsformer sattes i arbete av sockerkapitalet på eller omkring betfälten vid Säbyholm. Vid denna tid uppgick Landskronas totala folkmängd till ungefär 12 500 personer. Av dessa var alltså en betydande del arbetare som levde i en verklighet fjärran från sockerkungarnas och rådhusmaktens borgerliga välmåga. Den stora arbetslösheten orsakade hunger, nöd och ekonomisk misär. Men den gjorde det också möjligt för direktörerna att pressa ner arbetarlönerna ytterligare. Svältande, hemlösa och trasiga människor var därför ingen ovanlig syn på stadens gator. Skånska sockerfabriksaktiebolaget öppnade 1887, i filantropisk anda, ett soppkök som erbjöd de hungrande enklast möjliga mat, dock mot betalning.

Landskrona var i slutet på 1800-talet med andra ord ett samhälle präglat av knivskarpa klasskillnader, av välmående direktörer och magra arbetare, av ett kapitalistiskt

samhällssystem under offensiv uppbyggnad. Sedan dess har många år kommit och gått. Under 1900-talet växte stadens mekaniska industrijättar

Landsverk och Öresundsvarvet till två av Skånes största arbetsgivare med tusentals anställda. Landskronas identitet som arbetarstad befästes och dess fotbollslag fick i likhet med klassiska klubbar som GAIS, Degerfors och Hammarby en tydlig arbetarklassprofil. På den lokalpolitiska arenan kunde socialdemokratin regera tämligen ohotad under stora delar av det förra seklet tack vare en starkt arbetardominerad väljarkår.

I dagens Landskrona är det tranchellska sockerimperiet ett minne blott, likaså 1900-talets industrijättar. Stadens arbetaridentitet är sakta på väg att försvinna, liksom den stora majoriteten partitrogna socialdemokratiska väljare. Under den nuvarande mandatperioden får man till exempel skämmas över att det sitter Sverigedemokrater i kommunfullmäktige. På ytan verkar alltså mycket vara förändrat i den vanliga svenska småstaden vid Öresunds strand. Men inte allt. Arvet efter Carl Fredrik Hägg lever vidare i Svenska Akademiens upproriska reggaemusik. Det som döljer sig under rådhusstorgets kullerstenar verkar alltså vara en radikal samhällskritisk ådra i Landskronas politiska kultur. Kanske det var denna som fick de kontroversiella och "samhällsfarliga" svenska ungsocialisterna med Hinke Bergegren i spetsen att flytta sin centralkommitté, och utgivningen av Brand, hit år 1900? Var det möjligen därför som den dödsdömde "Amaltheasprängaren" och revolutionären Anton Nilsson vid flera tillfällen under 1900-talet lockades till staden? Grodde kanske ett samhällskritiskt frö hos Björn Afzelius under de år i början på 60-talet då han bodde i Landskrona?

Skillnaderna mellan Carl Fredrik Hägg och Svenska Akademien är givetvis många och stora. Medan socialisten Hägg såg ett konservativt samhällsetablissemang som sin svurne fiende, framstår nyliberal individualisering som en av Svenska Akademiens största måltavlor. Men de förenas i kritiken mot det kapitalistiska samhällets egoism, mot dess krumbuktande och lömska orättvisor, mot maktmissbruk och tjocka girigbukar till direktörer. Det som tunnbindare Hägg kritiskt (och framsynt) konstaterade från sin landskronahorisont, att "penningen blifvit allmänhetens gud", följer Svenska Akademien upp med sina landskronitiska diftonger: "vi lever i en hittepodemokrati".

Lyssna på: Svenska Akademien, Resa sig opp, Swingkids 2005

Läs: Sven B Ek, Polletik eller det föråldrade samhällets slingerbukter, Uppsala 1998